«...بورونغی عصرلرده تورکستان و تورک‌لر واقعاتی و احوالی حقینده تورکي، فارسي و عربي تیلارده نېچه کتابلر یازیلگندورکی، او کتابلردن روس و باشقه آورۉپاییلر استفاده اېتگن و اېتمه‌کده‌دورلر. لېکن او مختلف (تورلی-تومن) تیلارده یازیلگن. تاریخي اثرلردن بیز تورکستاني‌لر استفاده اېتوب، ینگی محاکمه و تدقیقات ایله اۉز شېوه‌میزده منتظم بیر اثر وجودگه کېلتیرگنیمیز یۉق.» م. بېهبودي

«اۉزبېک» اتَمه‌سی‌نینگ کېلیب چیقیشی حقیده‌گی رساله‌چه‌م نشردن چیققنی‌گه منه بیر ییل تۉلدی. رساله‌ده قید اېتگن خلاصه‌م استاذ، اۉزبېکستان‌ده خدمت کۉرسه‌تگن ارخیتېکتور، رحمتلیک پ. زاهداوف بیلن بیر خیل بۉلگنینی خورسندچی‌لیک ایله قید اېتیب اۉتیشیم لازم.

کمینه اوّل‌باش‌ده عیناً «اۉزبېک» اتَمه‌سی بۉییچه ایزلَنیش آلیب باردیم دېسه‌م ناتۉغری، بۉلر-آو. چونکی، مېن هم اۉتگن ییلیگچه «اۉزبېک» اتَمه‌سی، بیزگه ساوېت دوریده اۉرگه‌تگنلریدېک، آلتین اۉرده خانی اۉزبېک‌خان سلطان محمد (تخمین. 1282—1342) بیلن باغلیق، اۉزبېک اتَمه‌سی بۉییچه باشقه معما یۉق، اۉزبېک سۉزی‌نینگ معنی‌سی اېسه «اۉز-اۉزیگه بېک» دېگنی، «بیز شونه‌قه‌نگی زۉر آدملرمیز» دېب یورردیم.

اما... بو فکر بیر یاقلمه، سوبېکتیو sub’ektiv فکر اېکن. اۉیلب کۉرینگ-ه؟ قه‌یسی اۉزبېک آته-آنه مېنینگ اۉغلیم «اۉز-اۉزیگه بېک»، «بیرولرگه بۉیسونمه‌یدیگن»، یعنی «بېباش» بۉلسین دېیه نیّت قیلیب اسم قۉیه‌دی؟

اۉزیم‌نینگ نېگه «اۉزبېک» دېییلیشیم‌گه قیزیقیشیم اېسه عموماً باشقچه حالت‌ده باشله‌ندی.

اۉزبېک ضیالی‌لری، ضیالی‌لیک‌که طلبگارلر (طلبه و باشقه‌لر) اوچون «معرفت» دېگن کامپیوتېر دستوری یره‌تیش باره‌سیده عایله اعضالریم‌دن عبارت ایجادي گروه رهبری صفتیده کېچه‌یو-کوندوز آلتی آی دوامیده ایش آلیب باره‌یاتگندیم. نیّتی‌میز شو اېدیکی، بو دستورگه کیرگن هر بیر اۉقووچی جمهوریت‌میزگه عاید برچه معلوماتلرنی بیر زومده تاپیب، هم‌صحبتی‌نی علمي کېکیشووده منطقلی، اساسلی دلیللری بیلن یېنگسین، اینیقسه یاش باله‌لر آته-آنه‌سیگه اۉز بیلیمدانلیگینی بیلدیریب، اولرنینگ کۉزینی قووانتیرسین. اولر هم بیزنینگ دستوریمیزنینگ قوله‌یلیگینی باشقه‌لرگه ایتیب «مېنینگ باله‌م کامپیوتېر یانیده اۉتیریب، بېکارچیلیک بیلن شغلله‌نمه‌یدی، بلکه اۉزبېک تیلیمیزده‌گی سۉزلر ایضاحی، تاپانیملری و باشقه معلوماتلرنی اۉرگه‌نیب، کېله‌جکده عالِم بۉلیشگه اینتیلیپتی» دېسین، قیله‌یاتگن ایشیمیز ثواب هم بۉلسین، منفعتدارلیک هم کېلتیرسین دېگن یخشی نیّت‌لر بیلن ایش باشله‌ب یوباردیک. شونده اېنسیکلاپېدیه‌ده‌گی..» ensiklopediyadagi اۉز اۉرنیده ایتیب اۉتیش لازمکی، اۉزبېک اېتنانیمی نینگ etnonimining کېلیب چیقیشی بۉییچه فنده یکدل فکر موجود اېمَس» دېگن فکر مېنی زیرک کېکتیردی.

کېین آلتین اۉرده خانی اۉزبېک‌خان‌نینگ باباسی چینگیزخان بیلن کوره‌شگن جلالدین منگوبېردی دوری (1225-ییل) ده آزربایجان‌ده اۉزبېک اسملی کیشی آته‌بېک (بیزنینگچه حاضرگی ولایت حاکمی) لوازمیده ایشله‌گنلیگینی اۉقیب قالدیم. بو جمله‌نی اۉقیگچ، عموماً حلاوتیم یۉقالدی. سۉنگره، 11-عصرده سوریه‌ده یشه‌گن عرب تاریخچیسی اوسامه ابن مونقیزنینگ «کتاب

الاعتبار»ای (عبرت کتابی)ده یازیلیشیچه اۇزبېک اسملی کیشی موسیل حاکمی هم بۉلگنلیگینی ز. ضیاتاونینگ «توران قوملری» کتابی (ت-2008 «استقلال»نشریاتی 189-بېت) دن اۉقیب قالدیم.

اېنگ قیزیغی کېین یوز بېردی. معلوم بۉلیشیچه، ا.مکېدانسکي A.Makedonskiy یورتیمیزگه کېلگن دورده هم اۉزبېک اسملی تورک کیشی یونان‌لر ایتگن باختریه‌ده حاکملیک قیلگن، ا.مکېدانسکیگه قَیناته هم بۉلگن اېکن.

معلوماتلرنی اۉرگه‌نگه‌نیم، تفکر قیلگه‌نیم سیین یورتیمیز حقیده اوّل چار روسیه‌سی، سۉنگره ساوېت تاریخ‌شناس‌لری تۉقیگن اویدیرمه‌لرگه دوچ کېلگن بۉلسه‌مده، اولرنی فاش قیلیش اوچون وقتنی صرفله‌مسدن بوتون دقّت اعتباریمنی «اۉزبېک» اتَمه‌سیگه قره‌تدیم. REABILITATsIYa رېابیلیتاتسیه یا که «پالوان، بیر قۉییب آلینگ» POLVON, BIR QO‘YIB OLING دولت رواجی‌نینگ بیرینچی شرطی اونده‌گی اساسي خلق تیلی رواجله‌نیشی‌دیر. تیلنی رواجله‌نتیریش اېسه آسانلیکچه رۉی بېرمه‌یدی. بونینگ اوچون کتّه علمي صلاحیت، طلب و احتیاجدن تشقری، مستحکم اقتصاد هم موجود بۉلیشی کېره‌ک. علیشېر نوایی تورکي تیل نینگ ادبیاتده فارسي تیلدن اوستون جهتلرینی کۉرسه‌تیب بېرگن دېییشه‌دی.

اما، نوایی گه اۉخشه‌ش تیل‌شناس‌لر وجودگه کېلیشی اوچون امیر تېمور کبی جهانگیر، مرکزلشگن قدرتلی دولت قوردی. اونینگ اۉزی هم تاریخ‌شناس، معرفت‌پرور ذات بۉلگنی معلوم. او اۉز دوری‌نینگ برچه قیمت‌بها کتابلرینی سمرقندگه کېلتیرگن دېسک خطا اېمَس. انه شو کتابلرنی مطالعه قیلگن بیر اولاددن کېین‌گینه علی شیر نوایی کبی ذاتلر دنیاگه کېلیب، تیلیمیزنی کۉکلرگه کۉترالدی. امیر تېمورنینگ کتاب خزینه‌سی‌گه وارثلیک قیلگن اونینگ نبیره‌سی میرزا اولوغبېک‌نینگ افسانوي کتابلری تاپیلمه‌گنی حقیده فنده فرضلر حاضرگچه موجود.

یورتیمیز تاریخینی یازگن اۋز بابالریمیزدن میرزا اولوغبېک‌نینگ «تۋرت اولوس تاریخی»، ابوالغازی بهادرخان‌نینگ «شجره‌ی تورک» اثرلریده‌گی کېلتیریلگن دلیللرنی یاپّه‌سیگه رد اېتیب بۋلمه‌یدی. اولرنینگ نقطهٔ نظرینی توشونیشدن آلدین، اولرنینگ دوریگه «توشیب» بیر کون اولرنینگ اۋرنیگه شاه بۋلیب کۋریش کېره‌ک. تصور قیلدینگیزمی؟

اۋزبېکانه شاه‌لیک عاریتینگیز و غرورینگیز بیران-بیر مسله‌نی یېنگیل-اېلپی حل اېتیشگه یۋل قۋیه‌دیمی؟ هه، رحمت. آبېکتیو بۋلیشگه مجبورسیز.

تۋی کوره‌ش‌لریده ایکّی پالواندن بیری، قاعده‌دن چېتگه چیقیب چیرانوېرسه، اۋرته‌ده حکملیک قیله‌یاتگن بکاوول اونگه: «قۋییب آلینگ، پالوان» دېیدی-ده، کوره‌شووچیلرنی اجره‌تیب، باشقتدن بېللشیشلریگه رخصت بېره‌دی.

معلومرکی، قدیمگی دنیا تاریخی یونان عالِملری گېرادات، کسېنافانت Gerodot, Ksenofont، پتالامېی، ریملیک دیادار، Ptolomey, rimlik Diodor یهودي عالِم ای. فله‌وي I.Flaviyning نینگ اثرلریگه ته‌یه‌نه‌دی. عیناً اۋشه‌لرنینگ اثرلریده کوشان، بکتریه، سکیفلر Kushan, Baktriya, skiflar سه‌کلر، مسّه‌گېتلر، آکسلر saklar, massagetlar, okslar کبی یورتیمیزگه عاید معلوماتلرنی اۋقیه‌سیز. بیز هم اولرگه تیه‌نیب اۋزیمیزنی بکترلر، مسّه‌گېتلر، سکیف، سک دېب حسابلب کېله‌میز.

اما، اولرنینگ کېلتیرگن معلوماتلری چار روسیه‌سی و ساوېتلر دوریده بیر یاقلمه اۋرگنیلگن. یعنی، یونان و ریم عالِملری تیلگه آلگن بکترلر، کوشه‌نلر، آکسلر، مسّه‌گېتلر نینگ حاضرگی مرکزي آسیا، آزربایجان، ترکیه، روسیه جَنوبی و شِمالیده‌گی تورکي قوملرگه علاقه‌سی یۋقده‌ی بۋلیب قالگن.

ئېندی چار روسیه‌سی همده ساوېت تاریخ‌شناس‌لریگه، «پالوان، بیر قۉییب آلینگ» دېسک‌ده، اولرنینگ اثرلرینی اۉزیمیزنینگ بابالریمیز ابوریحان بېروني، محمود کاشغری، میرزا اولوغ‌بېک، ابوالغازی بهادرخان‌نینگ اثرلریی آرقه‌لی اۉرگنسک.

شو بیلن بیرگه مملکتیمیز حدودیده یشه‌ب ایجاد قیلگن اۉزیمیزگه معلوم و نامعلوم تاریخ کتابلرینی چېت ائللردن بۉلسه-ده تاپتیریب اولرنی زمانوي اۉزبېک تیلیگه ترجمه قیلیب، اجدادلریمیزنینگ علمي تفکری یوکسک بۉلگنلیگینی اساسلب، اولرنی بوتون دنیا تاریخچیلری کۉز اۉنگیده رېابیلیتاتسیه (آقله‌سک) جوده مقبول ایش بۉلردی.

اگر، ابوربحان البېروني، محمود کاشغری تاشکېنتنی «تاش شهر»، سمرقندنی «سېمیز (بای معناسیده) کېنت» دېسه، اولرنینگ سۉزینی انابتگه آلمه‌ی تاشکېنتنی «چاچ» سۉزیدن کېلیب چیقه‌دی، «سمرقند ائسه سمر دېگن کیشی نامیگه قۉییلگن» کبی اساس‌سیز، حقیقت-او، منطق‌دن ییراق فکرلرنی بیر چېکّه‌گه سوریب قۉییش کېره‌ک.

میرزا اولوغ‌بېک هم، ابوالغازی بهادرخان هم اۉغوزخان بوندن تۉرت مینگ ییل اوّل یشه‌ب، «دنیانینگ غرب و-شرقینی ضبط ائتگن بیرینچی تورکي خاقان ائدی» دېسه اولرنینگ فکری، هر قنده‌ی ساوېت دوری علمي عنوانی‌گه سزاوار شخصنیکیدن مینگ چندان تۉغری ائکنلیگینی تأکیدله‌ماقچیمن. اۉغوزخان‌نینگ بو یوریشینی تکرارله‌شنی ا.مه‌کېدانسکي A.Makedonskiy، یو.سېز Yu.Sezar، چینگیزخان Chingizxon، امیر تېمور A.Temur، پیاتر Pyotr 1، ناپالېان Napoleon و باشقه‌لر هم ایسته‌دی، اما بو ایشنی قیلیشگه اولرگه اذن بۉلمه‌دی. ابوالغازی بهادرخان‌نینگ قیپچاق، قارلوق، قنگلی کبی اوروغ‌لرنینگ کېلیب چیقیشی حقیده‌گی فکرلری هم منطقه‌ن اساسلی.

قۉشیمچه صفتیده شو گېنی تأکیدله‌ماقچیمن: حاضرگی اۉزبیک‌لر دنیاده‌گی ائنگ قدیمگی خلق‌دیر!

اثبات؟ دنیانی سوو باسیش طوفانیدن سؤنگ نوح پیغمبرنینگ کتّه اؤغلی یافث علیه‌السلام بؤلگن. اونینگ کتّه اؤغلی ایسه تورک بؤلگن. تورک حاضرگی اؤزبېکستانلیک بؤلیب، وطنیمیز بوتون دنیا تورکی‌لری‌نینگ، اروپاده‌گی کؤپ‌گینه خلقلر (انگلیس آکسلری، سکسانلر، جرمن و باشقه‌لر) نینگ، روسیه شِمالی، امریکا هندولری‌نینگ ایلک وطنی حسابلنه‌دی.

حاضرگی اؤزبیک‌لرنینگ اېنگ قدیمي خلق اېکنلیگینی امیر تېمور بابامیز هم بېکارگه تأکیدله‌مه‌گن.

بو حقیقت‌نینگ آچیلیشینی قوییده‌گی مېتافوره (اؤخشه‌تیش) آرقه‌لی توشونتیریشگه حرکت قیله‌من: اوچ لیترلیک بانکه‌گه سوو سالیب، اونینگ ایچیگه بیرته کتّه و میده تاشچه‌لرنی بیرگه‌لیکده تشله‌ب، بانکه‌نی دایما سلکینیب توره‌دیگن جسم- ویبره‌تار اوستی‌گه قؤیینگ، بانکه توبیگه بیرینچی بؤلیب کتّه تاش توشه‌دی، اونینگ اوستیگه اېسه میده تاشچه‌لر مینیب آله‌دی. اما، بانکه دایمي ویبراتسیه قیلینیشی عاقبتیده بیر آز مدتدن سؤنگ، کیچیک تاشچه‌لر پست‌گه توشیب، کتّه تاش یوقاریگه چیقه‌دی. خلقیمیز تاریخی انه شو کتّه تاش‌گه اؤخشه‌یدی. میده تاشچه‌لر اېسه اونگه 150-ییل دوامیده ایتیب کېلینه‌یاتگن اغوا و تهمت‌لردیر.

بو فکریمنی، حس-هیجانگه بېریلمه‌سدن، منطقي ملاحظه آرقه‌لی سیزگه توشونتیریشگه حرکت قیله‌من. بو تدبیریمنی اؤشه «کتّه تاش» نینگ اوستیدن بیرته کیچکینه‌گینه تاشچه‌نی توشیریش دېب قبول قیله‌سیز، باشقه تاشچه‌لرنی اېسه قدیمي کتابلریمیز زمانوي اؤزبېک تیلیگه ترجمه‌سی آرقه‌لی یوز بېریشیگه بیرگه‌لیکده امید قیلیب قاله‌میز.

خلاصه اؤرنیده، شونی ایتیشیم کېره‌ک‌کی، یونان عالِملری یاکه ابوالغازی بهادرخان بابام ایتگن گپلر سِرینی آچیش بؤییچه قیلگن ایشلریم فوق العاده کتّه حادثه اېمَس. مېنینگ قیلگن ایشلریمنی کتّه شهرده‌گی خیابان‌نینگ بیر بورچه‌گیده تورگن، شیشه‌سی خیره‌لشگن چیراقلرنی ارتیب قؤییشگه قیاسله‌سه تؤغری بؤلر. چونکی، مېندن اوّل چیراق هم بار اېدی، شیشه‌سی

هم... انتیک دنیا عالِملری بیلن ملاقات ANTIK DUNYO OLIMLARI BILAN MULOQOT «اؤزبېک» اتَمەسی کېلیب چیقیشی حقیدەگی رسالەده ایتیلگن خلاصەگه کېلیشیمگه انتیک دنیا یونان و ریم عالِملری نینگ اؤرته آسیا حقیدەگی کوزەتیشلری جمعلنگن معلوماتلردن هم فایدەلندیم.

هه، اؤزبېک اتَمەسی تورکیلرنینگ غرب و شرقنی ایگەلەگن بیرینچی جهانگیری اؤغوزخان نامیدن آلینیب، ا.مەکېدانسکي یورتیمیزگه باستیریب کېلگن پیتده هم اؤزبېک اسملی کیشی تورکیلر ایچیده یشەگن.

اوّلا، یونانلر تیلگه آلگن باختریه BAKTRIYA حقیده ایکّی آغیز سؤز. یونان عالِمی دیادار Diodorningنینگ فکرلریگه اعتبار بېرینگ: «اېنگ باشیده سکیفلر skiflar (دشتِ قیپچاقدەگی تورکي قبیلەلرنی گېرادات Gerodot بوندن 2500-ییل اوّل شوندەی دېیه بوتون دنیاگه تنیتدی –ا.ش.) قدرتلریدېک اتاقلی اېدیلر: اولر پرفیه Parfiya، بکتریه دولتلرینی، عیاللری اېسه امزانەلر amazonalar پادشالیگینی توزیشگن. سکیفلر همیشه اېنگ قدیمي خلق حسابلەنگن، قدیمیلیکده اولر مصرلیکلر-له بېللشەدیلر» (دیادار«تاریخ کتبخانەسی» ایی II، 44-43) بکتریه دولتی دېب یونانلر کوشان امپراطورلیکسی‌نینگ پایتختی بلخ شهری نامینی ایتگنلر.

خؤش، بلخ سؤزی نیمەنی انگلەتەدی؟

اؤزبېکستان تاپانیملری کتابیده بوندەی دېییلەدی: بلخی– تورکیلرنینگ کېنەگەس kenagas، قوتچی، سرای قبیلەلری، تورکمنلرنینگ اېرسری قبیلەسی ترکیبی‌ده بلخی (بلقی balqi) اوروغی قید قیلینگن. بلخ شهری کوشان امپراطورلیکی‌نینگ پایتختی بؤلگن.

کوشان امپراطورلیکی حقیده اؤزبېکستان اېنسیکلاپېدیەسیدەگی معلوماتگه ینه بیر مراتبه قەیتسک: کوشان پادشاەلیگی– اؤزبېک دولتچیلیگی تیزیمیدەگی قدیمي دولت... «کوشان» اتَمەسی یا سلاله یاکه قبیلەگه تېگیشلی بؤلیب، او ایلک بار میلاددن اوّلگی 1-عصر آخری-میلادي 1-عصر باشیده حکمرانلیک قیلگن پادشاه گېرەی «Geray» ترجمه روسچەدن کېلگن –

ا.ش.) ضرب قیلدیرگن تنگه‌لرده قۆلله‌نیلگن... اېندی بلخ و کوشان سۆزلری اېتیمالاگیه‌سی بۆییچه اۆزیمیز منطقي تحلیل آلیب بارسک. بکتریه، تۆغریراغی «به‌قتریه» و «کوشان» ”Baqtriya” va “Kushan”سۆزلری قدیمگی یونان، ریم، یهودي عالِملری کتابلریده اوچره‌یدی. بو اولرنینگ تیلیده‌گی سۆزلر. بکتریه سۆزی، بکترلر یشه‌یدیگن مکان معناسینی بېره‌دی. «بکتر»لر قنده‌ی‌دیر خلق یاکه قبیله یاخود بیر گروه کیشیلر صفتیده آلینماقده.

بو سۆزنینگ تورکي معناسی «بلیق» بۆلیشی ممکن. بیر پیتلر حاضرگی پېکین شهری هم خانبلیق نامی بیلن اته‌لگنی تاریخدن معلوم. بلیق دېگنده قدیمگی تورکي تیلده شهر توشونیلگن. نخات‌که، بو دریاده‌گی بلیق سۆزیدن آلینگن دېرسیز؟ یۆق، «بلیق» سۆزی‌نینگ اېتیمالاگیه‌سی تورکي مېنته‌لیتېتدن کېلیب چیقیب نظر سالینسه ایکّیته «بای» و «لیق» سۆزلریدن تشکیل تاپه‌دی. یعنی، «بایلری کۆپ» یاکه «بایلیگی مۆل» معنالرینی بېره‌دی. چونکی، بای‌لیگی کۆپ کۆل- «بایکۆل»، بایلیگی کۆپ سای (دریا)-«بای‌سای»، آوولی بای جای- بایاوول، بای آوولری کۆپ جای- بایاووت، دېب اته‌لیشی قدیمگی تورکي عنعنه‌لرگه خاص.

قدیمده بایلری یاکه بایلیگی کۆپ شهرلر- بایکېنت، سېمیزکېنت، بایلیق ناملری بیلن اته‌لگنی منطقاً تۆغری و یوقاریده‌گی اوچه‌له سۆز هم سینونیم سۆزلردیر. قشقه‌دریا ولایتی دهقان‌آباد تومنیده بېلیبایلی ناملی تاپانیم بار. بو سۆز قدیمده «بېری+بای+لیق»، یعنی امودریانینگ بېریگی تمانیده‌گی کېنت نامیده بۆلگنینی هم تخمین قیلیش ممکن.

«لیق» سۆزیگه کېلسک، بو سۆز هم قدیمده جای ناملریده ایشله‌تیلگن، مثلاً «آلمه»-«لیق»، «بۆستان»- «لیق»، «قۆی» – «لیق»، «خۆجه»-«لیق»، «تاش»- «لیق»، «آلتین»-«لیق»، «آغه»-«لیق»، «سای»-«لیق»، «ارپه»– «لیق» و هکذا.

وقت اۆتیشی بیلن اېسه یوقاریده‌گی بایکېنت، سېمیزکېنت، بایلیق شهرلری‌نینگ ناملری آَیریچه بۆلیب کېتگن و حاضرگی کونده پَیکېنت، سمرقند، بلخ دېب ناملنیب کېلینماقده. شونینگ

اوچون قدیمگی یونان و ریم عالِملری بلخ‌نی– بکتریه دېب شلری اۉشه یېرده یشاوچی کیشیلر-بایلرگه نسبتاً قۉلله‌نیلگن و «بایلر وطنی» معناسینی بېریب، بونده‌ی تورکي اۉزه‌کلی سۉزلر سلاویان تیلیده‌گی باهېمیه- Bohemiaانتیک دورلرده‌یاق (وای آ (Voi(o) (هه‌یموم («بایلر وطنی») نامی بیلن قید اېتیلگن، میلاددن اوّلگی 8-عصرده چېکلرنینگ پایتختی‌گه نسبتاً، آلمان تیلیده‌گی به‌وریه (لات. به‌ی (او) وریی Bavariya (lot. Bai (u) varii بای‌لر مملکتی اهالیسی) سۉزلری اېتیمالاگیه‌سیده موجود.

اېندی اروپالیکلر ایشله‌تگن کوشان تېرمینیگه کېلسک، بو سۉز تورکیده کونخان بۉلیشی کېره‌ک. بو اسمنی آلگن خلق حاضر بار. اروپاگه کېتگن حاضرگی وېنگېرلرنی، اروپالیکلر «خونگرلر Xungar دېییشه‌دی. خونگر اېسه اروپالیکلر ایته‌یاتگنیدېک «گونن» gunn لر یاکه «خونن»لر اېمس، اولر کونخان نینگ اولادلری بۉلیب، اروپاگه میلاددن کېین اېمَس، بلکه جوده آلدین باریشگن. یوقاریده ملي اېنسیکلاپېدیه‌دن کېلتیریلگن چېکلرنینگ ازلي وطنی باگېمیه اتَمه‌سیده‌گی معلومات اوشبو سۉزلریمیز تصدیغی حسابلنه‌دی.

اېندی تورکي تیلار نقطه‌ی نظریدن خونگر سۉزی «کون» و «اېر» Kun va Er سۉزلری قۉشیلوویدن تشکیل تاپه‌دی. اېر سۉزی اۉغیل باله‌گه نسبتاً قۉلله‌نیلگن. مثلاً، الپ اېر تۉنگه یاکه اېرقوت، آیېر و باشقه‌لر. فقط کونېر دېگنده «کوندوز کونگی اۉغیل باله» معناسینی قیدیریش کېره‌ک اېمس. کونېر (حاضرگی پیتده شونده‌ی اسملر تورک‌لرده اوچره‌یدی-ه.ش.) کونخانگه تېگیشلی اۉغیل باله معناسینی بېره‌دی. کونخان اېسه تاریخدن تورکی‌لر نینگ خانی اۉغوزخان نینگ کتّه اۉغلی حسابلنه‌دی. شونینگ اوچون اروپالیکلر تیلیده‌گی کوشان امپراطورلیکسی، اصلیده کونخان امپراطورلیکسی دېب نامنلیشی مقصدگه موافق.

دنیاده‌گی، بعضی ملتلر اۉز خواهشی‌دن تشقری عموماً اۉزلریگه علاقه‌سی بۉلمه‌گن باشقه اتَمه‌لر بیلن هم نامله‌نیب کېلیشماقده. مثال اوچون حاضرگی امریکا قۉشمه شتاتلری‌نینگ

توب اهالیسی تورکي بؤلگن‌لیگی حقیده فنده یېترلی دلیللر بؤلسه-ده (کېینراق بو موضوعگه قَیته‌میز)، اولر هندو دېب اته‌لیب کېلیناقده. اهالیسی‌نینگ اکثریت کؤپچیلیگینی انگلیس‌لر تشکیل قیلووچی اقش امریکا دولتی اساسی «امریکا» سؤزی ایتالیالیک سیاحی امېریگا وېسپوچچی Vespuchchining نینگ اسمیدن، جَنوبي امریکاده‌گی بالیویه دولتی نامی، دولت اربابی سیمان بالیور Simon Bolivarning نینگ، کالومبیه اېسه، هسپانیه‌لیک سیاحی کریستفر کلمب‌نینگ Xristofor Kolumbning ایکّینچی آتیدن آلینگن.

شو اؤرینده سغدیانه دېگن سؤزنینگ اؤشه پیتده بؤلگنیگه مؤلف کتّه شبهه بیلن قره‌یدی. نېگه‌که، بو سؤزنی اؤرته عصرلرده یشه‌گن اؤز تاریخچیلریمیز، یازووچی، شاعرلریمیز ایشله‌تمه‌گنلر. بیردنیگه بو سؤز 20-عصرده قه‌یېردن پیدا بؤلیب قالدی؟

تؤغری ا.مه‌کېدانسکي بیلن جنگده قتنه‌شگن پتالامېی‌نینگ Ptolomeyning اثرلری حاضرده یؤق. کېینراق، یازیلگن متنلرنی اصلینی تېکشیریش اېسه مادّي صرف خرجتلرنی طلب قیله‌دی.

اما، 10-عصرلرده اروپالیکلر بیزنینگ یورتیمیزنی ترانساکسنیه، Transoksaniya ترانساکسینه (یعنی آکسلر okslar کؤچیب کېلگن یورت) دېییشلریده کتّه معنا یشیرینگن. قدیمگی یونان تاریخچی‌لری امودریانی- آکس OKS اونینگ چپ قیرغاغینی آکسینه، یعنیکیم آکس- اؤغوز، آکسینه OKSIANA– OKS–O‘G‘UZ اؤغوزلر O‘G‘UZLAR VATANI وطنی دېب اته‌گنلرینی بیلیش ممکن. حاضر هم آکسیته‌نلر تیلی فنده موجود بؤلیب، جرمن و انگلیسلرده بعضی (تورکي اؤزه‌کلی) سؤزلریمیز تورگنلیگی حقیده کېینراق فکر یوریته‌میز.

نرشخي‌نینگ ایتیشیچه «سغد» سؤزی دریانینگ لایی تؤپله‌نگن جاییدن آقفن، زرافشان‌نینگ سووی تؤپله‌نیشیدن پیدا بؤلگن دریاگه نسبتاً ایتیلگن، اما بو سؤز میلاددن آلدین اېمَس، بلکه میلاددن کېینگی 6-عصرلرده پیدا بؤلگن‌لیگی حقیده فنده دلیللر موجود (قره‌نگ:

«میراث». نرشخي «بخارا تاریخی» ت.-1991ی. «کمه‌لک» نشریاتی 90-91؛ 166-بېتلر)، محمود کاشغری اېسه تورکی‌لرنینگ سغدک ناملی قبیله‌سی بارلیگینی ایته‌دی، (اوېستاده Avestodaساگدا Sogdo اصل متنیده نیمه؟) دېگن تاپانیم بارلیگی قید اېتیلگن. سغد بۉییچه بار معلومات شو.

یونانلر اۉغوزلرنی آکسلر Oksla دېگنینی ایتدیک. بو سۉز اۉغوزخان‌نینگ برچه اولادلریگه تېگیشلی. اۉغوزخان‌نینگ نبیره‌لری ایچیده بیزنی اعتباریمیزنی کېکه‌دیگن شونده‌ی اسملر بارلیگینی ابوالغازي قید اېته‌دی: «خراسان‌لی، سورقي، بو وقتده انی سرخي Xurosonli, Surqiy, bu vaqtda ani Surxiyدېیتیرورلر. قیرغیز. (ابوالغازي «شجره‌ی تورک» ت. -1994-ییل «چۉلپان» نشریاتی 26-بېت.)

«سرخی» نامیده- تورکمن‌لرنینگ اوروغی قید اېتیلگن. جمهوریت‌میز جَنوبیده‌گی دریا هم عیناً اۉغوزخان‌نینگ نبیره‌سی سورخان سۉزیدن کېلیب چیققنلیگی طبیعي حال.

اگر یونان‌لر «س» حرفی بیلن باشلنووچی بیران مملکت حقیده گپیرگنلریده هم او سغدیانه اېمَس، بلکه (سورکنیه SURKANIYA سورخانیه) بۉلیشی ممکن‌لیگی حقیده فکر یوریتیشگه تۉغری کېله‌دی. چونکی، قدیمده تاپانیملرگه نسبتاً مملکتلر اته‌لمه‌گن. مثلاً، گیرکنیه Girkaniyaگیرکن‌لر یورتی، یونان‌لر تیلیده‌گی گیرکن هم گۉرخان بۉلیشی کېره‌ک، شونده گۉرۉغلی تاریخي شخص بۉلیب، حاضرگی اورگېنچ، قدیمگی گورگنج، انه اۉشه گۉرۉغلی نامی بیلن باغلیق بۉلیشی کېره‌ک، پرفیه (پرپیلر یورتی)، النیه (النلر یورتی)، پېرسیه (فارسلر یورتی)، ایندیه (هندلر یورتی) و هکذالرنینگ برچه‌سی اۉشه یېرده یشاوچی خلق نامی بیلن اته‌لگن.

اېندی ا.مه‌کېدانسکي دوریده یشه‌گن اۉزبېک اسملی کیشی حقیده. او اۉشه دور تلفظی‌ده «اۉغوزبېرک» O‘g‘uzBerk دېب اته‌لگن، بو سۉز یونان‌لر تیلی‌ده «آکسیرت» (آکس-اۉغوز، ارت اېسه تېگیشلیلیک صفتی) بۉلگن، ا.مه‌کېدانسکي اونینگ قیزی آکسانه (اۉغوزانه،

آیسولوو یاکه آیقیز، بو یېرده «آی» اۇغوزخان‌نینگ آته‌سی همده اۇغلی‌نینگ اسمی آی بۇلگنیدن، اونینگ اولادلری هم اۇغوز حسابله‌نیشی نقطه‌ی نظریدن ایتیلماقده) گه اویله‌نگن. بو نکاح عشقي اېمَس، بلکه سیاسي بۇلگن و آکسانه‌نینگ برادری ا.مه‌کېدانسکي‌نینگ هندوستان‌گه یوریشی چاغی‌ده قۇشین قوماندانی اېتیب تعیین‌لنگن.

اۇتگن ییلی رساله‌چه‌منی اعلان قیله‌یاتگنیمده یونان‌لر تیل‌گه آلگن مسّه‌گېتلر، آکسلر حاضرده قه‌یسی اۇزبېک اوروغلری‌نینگ اجدادی اېکنلیگی، اینیقسه سپیته‌مېن نینگ Spitamenningاصل اسمی نیمه بۇلیشی ممکنلیگی حقیده‌گی جومباق یېچیب بۇلمه‌یدیگن ارمانگه ایلنیب قالگندی. «افسوس، سپیته‌مېن نینگ تورکیده‌گی اسمی حقیده بیران بیر فکر ایتیش مېنگه نصیب قیلمس اېکن-ده» دېیه توشکونلیک کیفیتی آنگ و-شعوریمنی چولغه‌دی.

میلی، «اۇزبېک» اتَمه‌سی حقیده ایتگن فکریم هم مېن اوچون کتّه بخت، دېیه شکرانه‌لیک بیلن یوره‌وېردیم. بیراق تۇستدن بیر واقعه یوز بېریب، بو موضوعگه ینه قَیتیشیمگه تۇغری کېلیب قالدی... فیرمه‌میز اۇزبېک تیلیده کامپیوتېر دستورلری یره‌تیشگه اختصاص‌لشگن. اۇزیم منه ییگیرمه ییلدن بویان کامپیوتېر مانیتاری یانیده توریب، متن تېره‌من. خط، مقاله، حکایه، درامه، قصه، سود قرارلری، قانون لایحه‌لری متنلرینی تېرگنمن. بیراق املایی خطالرنی تاپیب بېرووچی اۇزبېکچه دستور نینگ یۇقلیگی، متنلرنی قَیته، قَیته اۇقیشگه بو اېسه وقتنی، کاغذنی قۇشیمچه روشده صرفلشگه آلیب کېلردی. روس‌لر نه‌فقط املا، بلکه روس تیلی گرامرسی بۇییچه هم کامپیوتېر دستورینی عهده‌لشدی. مېن فیرمه‌میز باشلیغی‌گه «نېگه روس تیلیده املا، گرامه‌تیک خطالرنی تېکشیرووچی دستور بار-او، اۇزبېک تیلیده بو نینگ اۇخشه‌شی یۇق، نیمه بیز اولردن کم‌می؟ قۇلینگیزدن کېلسه شو ایشنی قیلیش کېره‌ک» دېگن سوالنی قۇیگندیم. فیرمه دیرېکتوری بیر نېچه آی اوّل تکلیفنی قبول قیلیب، بو باره‌ده ایشلرنی باشلب یوبارگندی.

فیرمه‌نینگ بو لایحه‌سی «یوریده-عارفا» YURIDA-ORFO دېب نامله‌نیب، تشقریدن قره‌گنده ایش قیزغین کېته‌یاتگندی. اما، لایحه‌گه یېتکچیلیک قیله‌یاتگن شخص چېت اېلگه خدمت سفریگه کېتیب، ایشلر چله قالیب کېتدی. «تشبث جزالنه‌دی» دېگنلریدېک، اۉزبېک تیلیده املا خطالرنی تېکشیریش لایحه‌سی هم، تقدیر تقاضاسی بیلن مېنینگ گردنیم‌گه توشدی.

دستور بۉییچه قیلینگن ایشلرنینگ ایچیگه کیرگن سیین، حلی جوده کۉپ ایشلر قیلیش کېره‌ک‌لیگی معلوم بۉلیب قالدی. ایتیشه‌دیکو، «اېسکی اوینی توزه‌تگندن کۉره، ینگیسینی قورگن یخشی» دېب.

نوبتده‌گی ایش آلدیده، ایلگریگی «معرفت» دستوری بۉییچه قیلگن ایشلریمیز «باله‌لر اۉیینی» بۉلیب قالدی. اوّل، معلوماتلرنی صحیفه‌لب یاکه جیلّه‌قورسه ابزاتسلب اۉقیگن بۉلسه‌م، اېندی هر بیر سۉزنی، اونینگ قۉشیمچه‌سینی، کېره‌ک بۉلسه هر بیر حرف‌نینگ جایله‌شووینی هم اۉرگه‌نیب چیقیش کېره‌ک اېدی. مثال اوچون «قیرغاق» سۉزیگه «ای» افیکسی (قۉشیمچه‌سی) قۉشیلسه، آخرگی «ق» حرفی «غ» گه ایلنه‌دی. «باغ» سۉزیگه «گه» افیکسی قۉشیلسه باققه، تاغ هم خودّی شونده‌ی «تاققه» بۉله‌دی. قارین سۉزیگه «ای» افیکسینی قۉشسنگیز، اېندی بو سۉز قاریننی اېمس قاری‌نی (قرآن یادله‌گن کیشینی انگله‌ته‌دی)، قارین سۉزیگه «ای» افیکسی قۉشیشده آخرگی «این» بۉغینیده‌گی «ای» حرفی یېمیریلیب کېته‌دی و بو سۉز اېندی «قارنی» دېب یازیله‌دی. بو گپلر کیریلل الفباسیده‌گی میده-چویده معمالر. لاتین الفباسیده اېسه اېندی «باغ» سۉزیگه «گه» افیکسینی قۉشسنگیز کیریللچه‌ده‌گیدېک «باققه» اېمَس، «باغگه»، «تاققه» اېمَس «تاغگه» دېب یازیشیمیز کېره‌ک. قیسقه‌سی مشقتلی محنت ینه ایجادي گروهی‌میزنی قمره‌ب آلدی. اما، «محنت‌نینگ تگی راحت» دېب بېچیزگه ایتیشمه‌یدی.

ابسینگیزده بۉلسه، علی شیر نوایی فلمی (باش رۉلده ر. همرایېف) ده باش قهرمان همصحبتیگه «تورکي تیلده فعل‌نینگ امکانیت‌لری جوده کتّه» دېیدی. فعللرنینگ شکلینی یه‌سش بۉییچه ایکّیته شاگردیم بیلن آلیب بارگن ایشلریم، تاریخي کشفیات‌گه آلیب کېلدی. یعنی، اگر قۉییب بېرسه زمانه‌وي اۉزبېک تیلیده بیرته‌گینه «اۉتماق» فعلی نینگ 500.000 ته شکلینی یه‌سش ممکن اېکن. تصور قیلینگ مینگ‌ته فعل‌نینگ 500.000 ته شکلینی یه‌سشینگیز دستور بازه‌سی 500 میلیونته سۉزدن آشیب کېته‌دی! تۉغری، بو سۉزلرنینگ کۉپچیلیگی خلق آره‌سیده، شېوه‌ده استعمال‌ده بۉلسه‌هم، آو و نشریاتلر تمانیدن حاضرگی کونده ایشله‌تیلمه‌یدی. فعل شکللرینی یه‌سش بۉییچه بیرانته قدیمگی عالِم یاکه زمانه‌وي فیلولوگ علمي ایش آلیب بارگنی حقیده بیزده معلومات یۉق. بیرته سۉزنینگ شکللری شونچه کۉپ بۉلیشی بلکه، اۉزبېک تیلیمیز بایلیگی نتیجه‌سی‌دیر. بیز تۉستدن چیقیب قالگن ینگیلیکده تۉخته‌ب قالمه‌سلیک اوچون اونینگ 175.400 ته شکلینی یه‌سه‌دیگو، اختراعمیزنی پتېنتلشتیریب قۉیدیک. نهایت یره‌تگن‌نینگ یاردمی طفیلی «یوریده-عارفا» کامپیوتېر دستوری بازه‌سیگه 200 میلیوندن آرتیق اۉزبېک سۉزلرینی جایلَب، اونینگ کیریل و لاتین الفبالریده املایی خطالرنی تېکشیرووچی دستوری یره‌تیلدی.

فایده‌له‌نووچی‌گه قوله‌یلیک یره‌تیش اوچون دستور بیلن ایشله‌یاتگنده کامپیوتېر سیچقانچه‌سی نیزه‌سی قه‌یسی سۉز اوستیگه بارسه، اۉشه سۉز نیمه‌نی انگله‌تیشی هم کۉرینیشینی هم قیله‌آلسک، بیز نینگ دستوریمیز MDH دولتلریده انالوگی بۉلمه‌گن دستورگه ایلنه‌دی!

شوکرکیم، کامپیوتېر دستورچیلر اۉزیمیزنینگ فیرمه‌نینگ آدملری، ایتیشه‌دیکو «قازان قویووچی، قازان قولاغاینی ایسته‌گن جاییدن قۉیه‌دی» دېب. اما، هر بیر سۉز شرحینی دستورگه جایلشتیریشدن آلدین اونی یخشی‌لب تېکشیریب چیقیش کېره‌ک.

ینه اۉتگن ییلگی ایشلرگه قَیتیشگه تۉغری کېلدی و اېندی اۉتگن ییلگی ارمانیم اوشه‌لیب، یونان عالِملری ایتگن، بیز اوچون جومباق بۉلگن سۉزلر سِحری آچیلیب کېتدی-یو. محنتیم حاصله‌سی اۉلراق اوشبو مقاله کوتیلمه‌گنده پیدا بۉلدی و اونی سیزگه احترام ایله تقدیم اېته‌من.

هه، حاضرگی «اۉزبېک» سۉزی اۉغوز و بېرک سۉزلریدن تشکیل تاپگن (بېرک اسمی تورک‌لرده و آلمان‌لرده بېرگ شکلیده حاضر هم اوچره‌یدی). قزاق‌لرده‌گی «جوز» سۉزلری هم اۉغوزنی بیلدیره‌دی، قیرغیزلر اېسه «قیرق اۉغوز» لر بۉلیب، حاضرگی اوزگېند، اصلیده اۉغوزکېنت بۉلگن. یعنی، بو بیلن ابوالغازی بهادرخان بابامیز نینگ «اۉغوزخان عمری‌نینگ آخریده ایسّیق‌کۉل اطرافینی اۉزیگه مکان قیلدی» دېگن معلوماتی تصدیقلنه‌دی.

ریم تاریخچی‌سی دیادارنینگ «تاریخ کتب‌خانه‌سی» ناملی اثری ایی II کتابی 2-بابیده، بیز تورکی‌لرنینگ جهانگیر بابامیز (اۉغوزخان- ا.ش.) حقیده گپیرگن گپلری هم هېچ استثناسیز اۉز تصدیغینی تاپیب توریبدی:

«اېندی هندوستان چېگره‌لریده یشاوچی سکیف‌لر حقیده گپلشه‌یلیک. باشله‌نیشی‌ده اولر اونچه کتّه بۉلمه‌گن مکان‌ده یشه‌گن‌لر، بیراق کېینچه‌لیک اۉزلری‌نینگ قۉرقمَس و جسورلیکلریگه تیه‌نیب، جوده شهرتلی و جنگاور خلققه ایله‌ندی‌لر. اېنگ اوّلگی سکیف‌لر اراکس (یونانلر امودریانی هم شونده‌ی اته‌شگن –ا.ش.) بۉیلریده‌گی یېرلرده یشه‌ب، اونچه‌لیک کۉپ بۉلمه‌گن‌لر... اما، اولرنینگ شاه‌لریدن بیری تاغلی جایلردن کاوکزگچه، تېکیس‌لیک‌ده اېسه مېاتیه قۉلیگچه (ازاو دېنگیزی Azov dengizi، تنه‌یدگچه (دان دریاسی Don daryosi بۉلگن یېرلرنی اېگه‌له‌گن. اوندن سۉنگ سکیف‌لر Frakiya فره‌کیه... مصرده اېسه نیلگه‌چه... شرق اقیانوسیگه‌چه... که‌سپي و مېاتیه Meotiya کۉلی‌گه‌چه یېتیب بارگن‌لر. بعضی بیر اتاقلی شاه‌لرنینگ آتلری سکیف‌لرنینگ تورلی شهابچه‌لری- سه‌ک‌لر، مسّه‌گېتلر، اریمسپلر arimasplar

(کۉزی یاییقلر) و هکذالرگه نام بۉلیب اۉتگن «قدیمگی تاریخچی‌لر اۉرته آسیا حقیده» «یوریست-مېدیه مرکزی» تاشکېنت-2008-ییل 60-بېت).

هه، اۉغوزخان‌نینگ دوروغی قدیمده یېتّی اقلیم‌گه معلوم و مشهور بۉلگن. بېکارگه ا.مه‌کېدانسکي آکسلر قیزیگه اویلنمه‌گنی اېندی توشونرلی بۉلیب قالدی.

تاریخده اۉغوزخان‌دن کېین دېیرلی 4000-ییلدن کېین توغیلگن ینه بیرته شخص خودّی شونده‌ی اۉغوزخان اسمینی باشقچه‌راق طرزده آلگنی معلوم.

اونینگ قبیله‌سی- قییات‌لرنینگ qiyotlarning بیر قِسمی، او توغیلیشیدن انچه اوّل قووغینگه اوچره‌ب، حاضرگی اۉزبېکستان حدودیدن کېتیب قالگن اېدیلر (میلاددن آلدینگی دورده یورتیمیز حدودیده قنگلی Qangli دولتی بۉلیب، اونینگ پایتختی قییات بۉلگنینی یادگه آلینگ). تۉغری‌راغی، بو شخص اۉغوزخان دېگن اسم‌نینگ عیناً اۉزینی اېمَس، اونگه قۉشیمچه قۉشیش آرقه‌لی تخلص صفتیده آلدی. اونی همه بیله‌دی. او «چین»+«اۉغوز»+«خان»، یعنی «چینگیزخان» دیر.

چینگیزخان سۉزیده‌گی «چین» سۉزی اوچ خیل معناده بۉلیشی ممکن. بیرینچیسی؛ «چینا» قدیمگی تورکي تیل‌ده «بۉری»، یعنی داویوره‌ک معناسیده. ایکّینچیسی؛ خِتای چیتّی ضبط اېتگن دېگن معناده، اوچینچیسی؛ حاضرگیدېک «حقیقي» معناسیده بۉلیشی ممکن.

چینگیزخان اۉز اۉغیللریدن بیریگه هم اۉغوزخان اسمینی قۉیدی. بو اسم چیغتای، چین+غوت+آی اېدی (تاشکېنت‌ده‌گی چیغتای محله‌سی چینگیزخان اۉغلی شرَفی‌گه اېمَس، بلکه اوندن هم قدیمده یشه‌گن مشهور سرکرده نامی‌گه قۉییلگنینی بیر ته‌نیشیم سۉزلب بېرگندی.)

اۉغوزنینگ «غوت» یاکه «غایت» دېب تیلگه آلینیشی تاریخ صحیفه‌لریده پیدا بۉلیشی 13-14-عصرده، یعنی، بوندن 7-8 نچی عصر آلدین اېمَس، بلکه 35-36 عصر آلدین هم بۉلگن.

«تاریخ آته‌سی» یونان عالِمی گېرادات بوندن 2500-ییل آلدین یشه‌گن و دشتِ قیپچاق‌ده‌گی سکیف‌لر پادشاهی ترغایتای حقیده شونده‌ی دېیدی: «...سکیف‌لر مملکتی قدیمده کیمسه‌سیز بۉلیب، دستلبکی انسان ترغایتای بۉلگن.» ترغایتای اسمی اۉرته عصرلرده دشتِ قیپچاق اهالیسی اۉرته‌سیده ترغوتای، ترقوتای، شکلیده هم کېنگ ترقه‌لگن («شجره‌یی تورک»).

گېرادات‌نینگ منه بو فکریگه تیه‌نیب، ترغایتای یشه‌گن دورنی حسابله‌سه بۉله‌دی: «...سکیف‌لر اۉز خلقلری‌نینگ کېلیب چیقیشی حقیده شولرنی حکایه قیلیشه‌دی. اولرنینگ حسابیچه، ترغایتای شاه‌لیگی زمانیدن دارا نینگ باستیریب کیریشی دوری آره‌سی راپپه-راسه 1000-ییلنی تشکیل اېترمیش» (بو یېرده گپ ایران شاهی دارا نینگ دشتِ قیپچاق‌قه میلاددن آلدینگی 500-ییللرده‌گی یوریشی نظرده توتیلیپتی-ا.ش).

هه، «غوت» سۉزی هم اۉغوزنی انگله‌ته‌دی! هه، بو سۉزنی گېرادات «گېت» دېیه دنیاگه ته‌نیتدی. هه، بوندن 2500-ییل گېرادات ایتگن ترگیته‌ی اصلیده «تورک» «گیت» «ای» سۉزلریدن، «مسّه+گېت» اېسه «کتّه گېت»لر معناسینی انگله‌تیب، مسّه‌گېتلر حاضر هم شو یېرده یه‌شه‌شه‌دی، اولر حاضرگی «قۉنغیرات‌لر» دیر! بو سۉز حقیده‌گی دلیلنی کېلتیریشدن آلدین جوده مشهور بیر سۉزیمیزنی اېتیمالاگیه‌سیگه نظر سالیش لازم بۉله‌دی. بو سۉز «کېنت» سۉزی‌دیر.

همه‌میزگه معلوم قازاغیستان حدودیده بیکنور (بایقۉنور) دېگن کاسمودروم (اوچاغ میدانی) جایله‌شگن. منه شو شهر نامی‌نینگ اېتیمالاگیه‌سیگه نظر سالسک، تورکیچه «بای»+ «قۉنور» سۉزلریدن تشکیل تاپه‌دی. شو سۉزنینگ اۉخشه‌شی اۉزبېکستان‌ده ایکّی جایده بار, بیری بایقۉنغیر- صفتیده جیزّخ ولایتی بخمل تومنیده‌گی قیشلاق صفتیده کېله‌دی و تاپانامیست عالِمیمیز سویون قاره‌یېو نینگ فکرلریچه: «بایقۉنغیر اېتنانیم، اصلی قۉنغیرات قبیله‌سی ترکیبیگه

کیرسه کېرەک. چونکی قۋنغیرات سۉزی‌نینگ اۉزەگی قۋنغیر، آت اېسه کۉپلیک افیکسی. قازاغیستانده‌گی بایقۋنغیر کاسمودرومی هم اۉشه اوروغ نامیدن. بایقۋنغیر دېگن اسم هم بار»، دېییله‌دی.

ایکّینچی شونگه اۉخشه‌ش تاپانیم قشقه‌دریا ولایتی کاسان تومنیده‌گی بایغاوندی قیشلاغی نامیده اوچره‌یدی. قدیمده، حاضر هم کۉپکریسی بار تۉیلرده تۉیگه کېلگن مهمانلر-چاپنداز، پالوان‌لر و باشقه‌لر اوچون قۋنی-قۉشنیلرنینگ اویلری اجره‌تیله‌دی و مذکور مهمانخانه‌نی «قۋنیق» دېییشه‌دی. قۋنیق سۉزی «قۋنی-قۉشنی» سۉزیده هم بار. دېمک «قۋنور»، «قۋندی»، «قۋنیک»، «قۋنی» سۉزی مقیم یشه‌یاتگن کیشی‌گه نسبتاً قۉلله‌نیلگن.

بابامیز ابوالغازی بهادرخان قدیمگی تورکي تیلده «ت» حرفی‌نینگ ایکّی خصوصیتینی ایته‌دی. بیرینچیسی تونگوت سۉزیده‌گی سۉز، «تونگو»- خِتایچه «دېوار» تورکي «ت» قۉشیلیشی بیلن «دېوار+چی» (بو یېرده دېوار قۉریقچی‌سی معناسیده) کېلیشینی ایته‌دی. ایکّینچی مراتبه «ت» سۉزی‌نینگ کۉپلیک معناسینی انگله‌تیشینی هم آیته‌دی. یعنی، «قه‌یان» «تاغدن آقیب کېله‌یاتگن سېل» نی انگله‌تسه، «قییات» سۉزی «سېل تۉپلنه‌دیگن جای» معناسینی بېره‌دی، دېیدی او. «بای آوولر» سۉزی حاضرگی کونده بایاووت شکلیده حاضر سِردریا ولایتیده‌گی تومن نامیده تورگه‌نینی هم ایتیب اۉتیش جایز.

خلاصه شوکی، «کېنت» سۉزی‌نینگ کېلیب چیقیشی اوّل‌باشده‌گی «قۋنت» یاکه «قانت» سۉزیدن پیدا بۉلگن. یعنی، «قۋنت» سۉزی «قۋنگنلر» ، «اۉرنه‌شگنلر»، «مقیم یشه‌یاتگنلر» معناسیده ایشله‌تیلیب، کېینچه‌لیک بو سۉز شهر نامینی انگله‌تگن.

بوندن کېلیب چیقه‌دیکی، سمرقندنینگ اېسکی تورکیچه نامی «سېمیز+کېنت»، «سېمیز+شهر»، یعنی «بای‌لر اۉرنه‌شگن شهر» (حاضرگی کونده هم سمرقندلیک‌لر یورتیمیزده اېنگ بای کیشی‌لر حسابله‌نیشمه‌یدیمی؟) معناسینی بېره‌دی.

ایندی «قۉنغیرات» سۉزی‌نینگ ایتیمالاگیه‌سیگه نظر سالیش فرصتی ییتدی، چمه‌مده. معلومکی، اۉغوز سۉزی کیینچه‌لیک «غوز» هم «غوت» هم دییلگن. مثلاً، غوزار سۉزی، «غوز+زر»، «غوز+لر» معناسینی انگله‌تیشینی ایلگری ایتگنمیز. یوقاریده‌گیدیک فورمول‌گه سالسک «غوت» سۉزی هم «غوزلر» معناسینی بیریب، «غوت» سۉزی تورکي اوروغلر «اۉنغوت»ده، سَل اۉزگرگن شکلده «منغیت» سۉزیده هم بار.

بوندن ایسه «قۉنغیرات» سۉزی «قۉنور+غوت»، یعنی قدیمده «اۉتراق‌لشگن، مقیم یشه‌ی باشله‌گن اۉغوزلر» معناسیده کیله‌یاتگنلیگینی کۉره‌میز. کیینچه‌لیک بو سۉزنینگ شکلی اۉزگریب قۉنغیرات بۉلیب کیتگه‌نینی فرض قیلسک بۉله‌دی. تورکي سۉزلر تلفظی اۉزگریب کیتیشی تاریخي قانونیت، چنانچی بیزده‌گی «قه‌لدیرغاچ» سۉزی، گاگاووزلرده «قیرلنغآچ» شکلیده اوچره‌یدی. مثلاً، افغانستانده‌گی اساساً تورکی‌لر یشه‌گن هرات شهرینی هم قۉنغیرات سۉزیدن کیلیب چیققن‌لیگینی تخمین قیلیش ممکن. شهر دیگنده کۉپچیلیک اهالی توشونیلگنی اوچون، «مسّه‌گیت» سۉزی عیناً کۉپلیک معناسیده «کۉپچیلیک غوت‌لر» معناسینی بیره‌دی.

ابوالغازی بهادرخان بیزنینگ یورتیمیزده‌گی جوده کۉپ اوروغ آیماق‌لرنینگ کیلیب چیقیشینی سۉزله‌سه-ده، اینگ کتّه قبیله‌لر قۉنغیرات‌لر (قۉنغیرات اسملی شخصدن ترقه‌لگن دییدی، خلاص)، قتغان‌لر (اولر اینگ قدیمگی خلق دییش بیلن چیکلنه‌دی) حقیده قسماً، سرای‌لر حقیده ایسه عموماً فکر بیلدیرمه‌یدی. او بُخارا سۉزی‌نینگ کیلیب چیقیشینی هم ایتمه‌ی، «علم جمع بۉلگن جای» معناسینی بیلدیره‌دی، دیگن فکرنی بیره‌دی.

یوقاریده ابوالغازی بهادرخان‌نینگ آبیکتیولیگی حقیده گپیرگندیک. منه شو مثال‌لرنینگ اۉزی، اۉز قدرینی ییرگه اوریشنی ایسته‌مه‌گن، اۉزینی حرمت قیلگن شاه‌نینگ اۉزی ایشانچ حاصل قیلمه‌گن دلیل‌لرنی ایتیشدن تییلگنلیگی‌نینگ اثباتی‌دیر، خواهی‌نخواهی.

بیز یوقاریده گېرادات فکرلری آرقه‌لی قۉنغیرات سۉزی‌نینگ اېتیمالاگیه‌سی حقیده فکر یوریتدیک.
اېندی «قتغان» سۉزی حقیده.

مېنینگ فکریمچه بو سۉز هم اۉغوزخان بیلن باغلیق بۉلیب، قتغان سۉزی دستلب «غوت»-«آغه‌م» (قَیناغه‌م کبی) سۉزلریدن تشکیل بۉلگن. اۉغوزلر، غوت‌لر، یعنی پادشاه‌زاده‌لر سۉزی کېینچه‌لیک پیدا بۉلگن «قوت» سۉزینی کېلتیریب چیقرگن شېکیلّی (تۉرک-کۉرک کبی). شونینگ اوچون قتغان سۉزی‌نینگ کېینگی کۉرینیشی «قوتاغه‌م» بۉلیب، ییللر اۉتیشی بیلن قتغان بۉلیب کېتگن بۉلیشی کېره‌ک. قدیمگی شونگه اۉخشه‌ش سۉز حاضرگی ایرکوتسک نامیده «اېر+قوت» سۉزیده بار. حاضرگی تیلیمیزده‌گی قوتلیبېک، قوتتیبای یاکه بختیار سۉزلری هم عیناً اۉشه معناده.

دېمک اۉشه گېرادات ایتگن گېت‌لر اولادی حاضرگی قتغان‌لر، قۉنغیرات‌لر، منغیت‌لر و باشقه‌لردیر.
خۉش انتیک یونان و ریم عالِملری ایتگن آکسلر کیم؟

بولر حاضرده اۉزبېک‌لر ترکیبیده‌گی مینگ‌لر، سرای‌لر، اوزلر، یوزلر و باشقه‌لر، آزربایجان‌لر، تورکمن‌لر، تورک‌لر، قزاق و قیرغیزلر و هکذالر دیر. بوندن تشقری آکسلر بویوک بریتانیه‌ده هم بار. آکس سۉزی انگلیس‌لرده «هۉکیز» معناسینی بېره‌دی. بیزده هم حاضرگی هۉکیز اۉرته عصرلرده اۉکۉز دېییلگن. انگلیه‌ده‌گی آکسفارد سۉزی هم عیناً آکس‌لر قۉلتیغی، یعنی سوو بۉیی دېییلیشی بېچیزگه ایتیلمه‌گن اېکن.

هه، تکرارلش بۉلسه هم تأکیدلب اۉته‌ی، اۉرته عصرلرده بیزنینگ یورتیمیزنی اروپالیکلر ترانساکسینه، ترانساکسنیه (یعنی «آکسلر کۉچیب بارگن یېر») دېگنلری بېچیزگه اېمه‌سلیگینی یوقاریده تیلگه آلدیک.

سوو بیزده قدیمدن قدرلنگن و اونگه جوده احترام بیلن مناسبت‌ده بۉلینگن. چینگیزخان‌نینگ یساغی (قانون‌لری تۉپله‌می) ده سوونی افلاس‌له‌نتیرگن‌لیک اوچون اۉلیم جزاسی تعیین‌لنگنی هم تۉغری گپ. سوو منبعلریگه اسم قۉییش فنده گیدرانیم دېییله‌دی، بیرگینه نوایی ولایتیده 4000ته گیدرانیم بارلیگینی ایتسه‌م، گپلریم اساسلی اېکنلیگیگه ایشانه‌رسیز.

حاضرگی امودریانینگ اېسکی نامی هم اۉغاۉز O'g'o'z، یعنی مشهور عدالتلی شاه و سرکرده اۉغوزخان شرَفی‌گه قۉییلیشی تورکي مېنته‌لیتېتگه ماس.

ینه بیر گپ- یورتیمیزده‌گی اوّلگی اۉغوزدریا، کېینگی امودریا، سُرخان‌دریا، سِردریا، قشقه‌دریا سۉزلری‌نینگ برچه‌سی سرکرده‌لر نامیگه قۉییلگن!

اۉغوز سۉزی اسلام دینی یورتیمیزگه یاییلیشی عاقبتیده امیر سۉزیگه اۉز جایینی بۉشه‌تگن، شېکیلّی. عرب تیلیده‌گی امیر سۉزی هم سرکرده معناسینی بېره‌دی. کیم بیله‌دی بو نام عرب امیرلری شرَفی‌گه قۉییلگن‌می، عباسي‌لرنی خلیفه‌لیک تختی‌گه قَیترگن تورکي سرکرده ابومسلم شرَفی‌گه قۉییلگن‌می یاکه تورکي شاه محمود غزنوي شرَفی‌گه‌می، بو حاضرچه نامعلوم.

هر حالده بعضی معلومات‌لرده کېلتیریلگنیدېک «امو» سۉزی، «اۉراغده یۉق، مشاقده یۉق» اېتیمالاگیه‌سی نامعلوم «امول» سۉزیدن پیدا بۉلمه‌گن.

قشقه سۉزی هم، تورکي تیل‌ده سرکرده معناسینی بېریب، بو سۉز شو یېرده جنگ‌لر آلیب بارگن موقننه، جلاالدین منگوبېردی یاکه شو دریا یقینیده توغیلگن امیر تېمور شرَفی‌گه قۉییلگن بۉلیشی هم ممکن.

نېگه سرکرده‌لر نامی‌گه دېیسیزمی؟ مردلیک دایم خلقیمیزده قدرلنگن و خلق مرد فرزندلری قیلگن ایشلری اونوتیلمَس‌لیگی اوچون خاطره صفتیده اونینگ نامینی اۉز قبیله‌لریگه، فرزندلریگه، دریالریگه، جیوگرافیک منزللریگه نام صفتیده قۉیگن.

«ادبیات- تاریخ» سایتی‌دن، یازووچی: انورشکوروف. الفبا اوگیرووچی: داکتر عزیز الله فاریابی

Presented by:

BAYANI SOCIAL & CULTURAL FOUNDATION
www.bayanifoundatuon.com